

**ANTONI JACKOWSKI, ELŻBIETA BILSKA-WODECKA,
IZABELA SOŁJAN, ŁUKASZ QUIRINI-POPŁAWSKI**

PIELGRZYMKI JAKO CZYNNIK ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO (MIEJSCOWOŚCI, REGIONU)

Zarys treści: W artykule zwrócono uwagę na rolę pielgrzymek jako czynnika aktywizującego rozwój społeczno-gospodarczy miejscowości. Funkcja pielgrzymkowa może prowadzić do zmian zarówno w fizjonomii miejscowości, jak i przekształceń jej struktury społeczno-ekonomicznej. W zależności od stopnia wykształcenia tej funkcji wydzielono różne typy miejscowości pielgrzymkowych.

Słowa kluczowe: pielgrzymki, funkcja religijna, ośrodki pielgrzymkowe, rozwój gospodarczy

Wprowadzenie

Pielgrzymki należą do zjawisk religijnych ponadkonfesyjnych i ponadczasowych. Fenomen ten notowano już w odległych epokach historycznych i przetrwał on do czasów współczesnych. Jako zjawisko religijno-społeczne pielgrzymki podlegały stałej ewolucji. Na ich formy zewnętrzne miały w ciągu stuleci wpływ uwarunkowania natury politycznej, historycznej, gospodarczej, kulturowej, a także religijnej. Niezmienna natomiast pozostawała sama istota tych migracji, a więc chęć obcowania z *sacrum*. Odbywane zbiorowo lub indywidualnie pielgrzymki stanowią rozpowszechnioną i popularną formę obrzędów we wszystkich niemal religiach świata. Odbycie każdej pielgrzymki (bez względu na jej długość) wymaga pokonania pewnej przestrzeni sakralnej, a celem tej wędrówki (w sensie religijnym i przestrzennym) jest dotarcie do świętego miejsca. Ustalone granice oddzielają zazwyczaj takie miejsce od świata zewnętrznego, wyjęte jest ono również spod władzy świeckiej.

Rozwój miejsca świętego zależał zawsze – i zależy nadal – od dynamiki kultu, a przede wszystkim od autorytetu danego bóstwa czy świętego w konkretnym środowisku społecznym. Impulsem do pojawienia się w określonym miejscu pielgrzymek mogą być też wydarzenia w obrębie danej religii (np. objawienia Matki Bożej w Lourdes czy Fatimie). Ruch pielgrzymkowy powodował często podejmowanie w danym środowisku działalności gospodarczej związanej z tymi migracjami. Ponadto ważną rolę odgrywały zawsze: historia miejsca, jego położenie, dostępność komunikacyjna, infrastruktura noclegowa, żywieniowa i towarzysząca. Wszystkie te elementy decydowały – i decydują nadal – o roli danego ośrodka w życiu wspólnoty i wyznaczają skalę jego popularności. Wyraża się ona zróżnicowanym zasięgiem terytorialnym (ośrodki międzynarodowe, krajowe, regionalne, lokalne) i społecznym. We wszystkich religiach istnieje powszechne przekonanie, że ośrodki duże są bardziej przepojone *sacrum* niż ośrodki małe, lokalne. To zapewne m.in. powoduje coraz częstsze przypadki zanikania funkcji religijnej ośrodków małych i degradacji niektórych dawnych ośrodków regionalnych do rzędu lokalnych. Większe ośrodki pielgrzymkowe integrują też wiernych, przyczyniają się do podtrzymywania tradycji religijnych oraz wytwarzają własną subkulturę.

Wbrew ogólnym w współczesnym świecie tendencjom do sekularyzacji, w przypadku migracji pielgrzymkowych obserwuje się od pewnego czasu ich gwałtowny rozwój. W religii katolickiej wpływ na to miały bez wątpienia liczne podróże apostolskie Jana Pawła II. Szacuje się, że w pielgrzymkach do głównych ośrodków kultu religijnego na świecie uczestniczy obecnie kilkaset milionów osób rocznie, z tego ponad połowę stanowią chrześcijanie.

Pielgrzymki stanowią istotną formę przestrzennych przemieszczeń ludności. Niektóre z tego typu migracji mają charakter bardzo spektakularny. W średniowieczu były to przede wszystkim wędrowki do hiszpańskiego Santiago de Compostela, w czasach nowożytnych charakter taki zachowały m.in. pielgrzymki do Mekki (*hadżdż*) czy sierpniowe pielgrzymki piesze na Jasną Górę w Częstochowie. Długość tras pielgrzymkowych jest zróżnicowana i waha się od kilku do kilku tysięcy kilometrów (np. *hadżdż* czy wędrowki pątników w Indiach). Czas ich trwania wynosi odpowiednio od kilku godzin do kilku lat. Choć rozwój środków transportu zniósł praktycznie barierę czasu i odległości, nadal poważnym problemem dla większości wiernych jest kwestia kosztów takiej wędrowki. Do dziś podróże do głównych świętych miast islamu, hinduizmu czy buddyzmu, a częściowo również chrześcijaństwa, pochłaniają oszczędności całego życia. Stąd np. wielu pątników po dotarciu do świętego miasta pozostaje w nim aż do ostatnich dni życia (zwłaszcza islam i hinduizm).

Charakterystyczny typ omawianych migracji stanowią tzw. pielgrzymki specjalistyczne. Wiązą się one przede wszystkim z przeświadczeniem wiernych o cudownych właściwościach miejsc kultu. Stąd głównym motywem przyjazdów jest modlitwa i spełnienie określonych rytuałów (np. picie świętej wody, kąpiel itp.), aby w ten sposób wybłagać cudowne uzdrowienie. Wiara w nadprzyrodzone właściwości świętych miejsc była i jest nadal rozpowszechniona w większości religii. Przypadki cudownych uzdrowień są notowane szczególnie w chrześcijańskich ośrodkach kultu. Do najbardziej znanych należą tzw. „uzdrowienia lurdzkie”. W Lourdes funkcjonuje też szereg placówek szpitalnych (około 70 000 chorych rocznie). W Polsce pielgrzymki osób niepełnosprawnych wciąż stanowią wyraźny margines tego typu wędrowek.

Pielgrzymki jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego

Pielgrzymki bardzo często są podstawowym animatorem rozwoju gospodarczego i przestrzennego miejscowości. Często doprowadzają do istotnych zmian w fizjonomii świętych miejsc. Mogą również w istotny sposób przekształcić strukturę społeczno-ekonomiczną poszczególnych miejscowości, głównie poprzez rozwój sektora trzeciego.

Pojawienie się ośrodka kultowego prowadziło często do powstania wokół niego osiedli. Przykładów można szukać we wszystkich religiach, zarówno tych wymarłych, jak i żywych. W Europie są to: Santiago de Compostela, Montserrat, Mariazell, Przybram, Einsiedeln. Liczne przykłady odnajdujemy na ziemiach polskich, np. Kalwaria Zebrzydowska, Święta Anna koło Częstochowy, Podklasztorze (obecnie dzielnica Leżajska), Alwernia. Poza Europą można wymienić np. święte miasta hinduizmu w Indiach czy jednostki miejskie w niektórych krajach muzułmańskich. Osady lokowano też przy szlakach pielgrzymkowych, zwłaszcza tych prowadzących do wielkich ośrodków kultu, np. Puente de la Reina przy Szlaku Świętego Jakuba czy Przyrów na szlaku do Częstochowy, a poza Europą przede wszystkim osady leżące przy szlakach pielgrzymkowych wiodących do Mekki. Często pojawienie się masowego ruchu pielgrzymkowego prowadziło do nadania konkretnemu osiedlu praw miejskich i odwrotnie – zanik pielgrzymek, co na ogół powodowało upadek gospodarczy ośrodka, mógł doprowadzić i doprowadzał do cofnięcia praw miejskich.

Bez większego błędu można przyjąć, że o wykształceniu się sieci osadniczej o funkcji religijnej w pierwszym rzędzie decydowało *sacrum* i zdążający do świętego miejsca ludzie. Uwarunkowania środowiska przyrodniczego odgrywały w tym przypadku znacznie mniejszą rolę.

W literaturze przedmiotu bardzo często spotykamy się z opinią, wg której miejscowościami o wykształconej funkcji religijnej są przede wszystkim osady, wsie, miasteczka czy miasta o rozwiniętych przyjazdach pielgrzymów. Podkreśla się, że przez tysiąclecia funkcja religijna występowała – i występuje nadal – praktycznie tylko w przypadku miejscowości pielgrzymkowych – i to niezależnie od wielkości tego ruchu. Niekiedy nazywa się taką funkcję „funkcją duchową”. J. Beaujeu-Garnier i G. Chabot (1971) bez żadnych wątpliwości stwierdzają, że „miastami o funkcji religijnej [...] są te miasta, do których przybywają ludzie z zewnątrz dla celów religijnych”. Autorzy ci wyraźnie podkreślają, że „praktyki religijne mieszkańców, choćby bardzo żarliwe, nie nadają miastu funkcji religijnej, podobnie jak istnienie w mieście murów obronnych nie jest wyrazem jego funkcji wojskowej”. Stwierdzają oni, że w czasach nowożytnych, zwłaszcza w chrześcijaństwie, formą początkującą osiedli o funkcji religijnej były osady nazwane przez nich „miastami niedzielnymi”, które spotykało się na ogół w tych krajach i regionach, gdzie sieć osadnicza była słabo rozwinięta, co powodowało, że skupiska ludzi były oddalone od siebie, niekiedy dość znacząco. Jako przykład wymienia się Amerykę Łacińską lub niektóre obszary strefy podbiegunowej. Wspomnieć też można o południowoamerykańskich „redukcjach”, osadach powstających wokół kościoła wzniesionego przez misjonarzy. Ponieważ do wielu „miast niedzielnych” przyjeżdżali wierni niekiedy z odległych stron, wznoszono w pobliżu świątyni oberże, stajnie, wozownie. Bogatsi wierni wznosili w miasteczku wokół kościoła

domy, użytkowane tylko raz w tygodniu. Z czasem prowadziło to do wykształcenia się zwartej zabudowy protoplastów dzisiejszych „drugich domów”. Osiedla użytkowane tylko okresowo pojawiały się też przy szlakach pielgrzymkowych prowadzących z Afryki Zachodniej do Mekki. Schemat takiego procesu był przejrzysty: pierwsze pielgrzymki wędrujące jakąś drogą do Mekki wznosiły lekkie obiekty, w których odpoczywano przez pewien czas, nabierając sił przed dalszą wędrówką. Takie osiedla były znane już w XVII w. Po postoju nie rozbierano obiektów, które służyły pielgrzymom wracającym z Mekki lub kolejnym pątnikom kierującym się do tego świętego miasta. W ten sposób powstawały swego rodzaju sezonowe osiedla, na ślady których natrafiano podczas badań prowadzonych w Afryce (Birks 1978). Podobną genezę mają osiedla położone wzdłuż szlaku karawany syryjskiej z Damaszku do Mekki. W Europie zjawisko takie obserwowano przede wszystkim wzdłuż średniowiecznych szlaków prowadzących do Santiago de Compostela. Według niektórych historyków i geografów najstarszy typ miast w Indiach związany był z obiektami sakralnymi. Zakładano je przy świątyniach, które były położone centralnie, podobnie jak związane z nimi zespoły zabudowań. Najbliżej świątyni zamieszkiwali najbogatsi, a dzielnice usytuowane z dala od centrum miasta zamieszkiwała ludność coraz biedniejsza. Całe miasto otaczano prostokątnym murem (Kiełczewska-Zaleska 1969). Arabskie miasta o funkcji religijnej rozwijały się wokół grobów świętych muzułmańskich, w Azji Południowo-Wschodniej i Wschodniej ważną rolę, decydującą o rozwoju miasta, odgrywały relikwie Buddy czy miejsca z nim związane. Czasami o powstaniu i rozwoju osiedla o funkcji religijnej decydowały czynniki nadprzyrodzone, jak np. objawienia Matki Bożej w chrześcijaństwie lub mistyczne elementy środowiska przyrodniczego, którym nadaje się rangę świętości (np. Indie).

Często trudno jest wskazać na miejscowości, w których funkcja religijna występuje w czystej postaci. Do takich niektórzy autorzy zaliczają jedynie Mekkę (od czasów islamu), Lhasę w czasach przed aneksją Tybetu przez komunistyczne Chiny oraz Lourdes. W większości jednak przypadków osiedla z obiektami kultu ściągającymi pątników pełnią również inną – pozareligijną – funkcję, zazwyczaj administracyjną, handlową, kulturalną, transportową, usługową. Do problemu tego powrócimy jeszcze nieco później.

Pielgrzymki – zwłaszcza te wielkie, o charakterze międzynarodowym lub co najmniej krajowym – w dość istotny sposób wpływały i wpływają nadal na przekształcenia struktury funkcjonalnej danych miejscowości oraz na zmianę fizjonomii miejsc świętych. Wpływ ten zaznaczał się przede wszystkim rozwojem niezbędnej podaży, zwłaszcza wyrażającej się usługami transportowymi, noclegowymi, żywieniowymi, handlowymi, a także produkcją dewocjonalistów czy atrybutów niezbędnych do uprawiania kultu lub rytów. Zmianę fizjonomii przynosiło powstawanie w przestrzeni miejskiej obiektów sakralnych, niezależnie od religii. Przez wieki wykształcał się specyficzny krajobraz miejski, w którym dominują świątynie, mauzolea – grobowce czy wieże (np. minarety, stupy), miejsca kremacji zwłok zmarłych (np. hinduizm), cmentarze (np. islam). Odmienny krajobraz miejski obserwujemy w krajach chrześcijańskich – od wielkich bazylik w dużych ośrodkach miejskich po małe kościoły pielgrzymkowe w niewielkich osiedlach. Już w XV w. zaczęły powstawać w katolickiej części Europy kalwarie, które z czasem (zwłaszcza od XVII w.) doprowadziły do powstawania „miasteczek kalwaryjnych” o specyficznym krajobrazie sakralnym, na który składają się kościoły, kompleksy klasztorne, zespoły kaplic i krzyże

(np. Kalwaria Zebrzydowska). Inny typ krajobrazu tworzą obiekty sakralne chrześcijańskich Kościołów Wschodnich. Wreszcie unikatowy charakter ma krajobraz miejski Jerozolimy, świętego miasta trzech religii (obiekty sakralne judaizmu, chrześcijaństwa, islamu, a ostatnio również bahaizmu). Szczególne piętno nadają krajobrazowi miejskiemu cmentarze. Odnosi się to do większości religii, ale przede wszystkim do miast islamu czy judaizmu.

Charakterystyczną cechą niektórych ośrodków pielgrzymkowych jest duże zróżnicowanie mieszkańców pod względem rasowym, językowym i etnicznym. Dzieje się tak dlatego, że część pątników po zakończeniu pielgrzymki nie wraca do swojego miejsca zamieszkania, lecz pozostaje w tej miejscowości, aby tam oczekiwać śmierci (śmierć w świętym miejscu zapewnia wejście do raju). Szczególnie częste jest to w przypadku islamu i hinduizmu. Szacuje się np., że w Mekce (a właściwie na jej przedmieściach) co roku pozostaje w tym celu około 5% przybywających pielgrzymów. Stwarza to określone konsekwencje społeczne, kulturowe i ekonomiczne.

Pielgrzymki stają się głównym animatorem rozwoju gospodarczego i przestrzennego miejscowości. Mogą one również przekształcać infrastrukturę społeczno-ekonomiczną poszczególnych jednostek osadniczych, głównie rozwijając sektor trzeci, zwłaszcza usługi turystyczne, handel i transport (np. Lourdes, Jerozolima, Mekka, Medjugorje czy Licheń).

Z pielgrzymkami idzie też w parze rozwój niektórych gałęzi produkcji przemysłowej, głównie związanych z wytwarzaniem dewocjonaliów czy artykułów niezbędnych do rytualnych modłów i obrzędów. Jest interesujące, że przemysł taki nie zawsze łączy się z określoną religią. Na przykład, znaczna część dewocjonaliów dla Lourdes jest produkowana w Hongkongu. Z kolei różańce dla pielgrzymów chrześcijańskich w Ziemi Świętej wytwarzane są często w warsztatach wyznawców islamu. W mniejszym zakresie obserwuje się obecnie bezpośrednie powiązanie pielgrzymek z rolnictwem. Największa chyba współzależność występuje w krajach islamu, a zwłaszcza w Arabii Saudyjskiej. Każdego roku całe niemal pogłowie owiec tego kraju jest sprzedawane pielgrzymom uczestniczącym w *hadżdżu* (Święto Ofiar w Minie). W mniejszym zakresie zjawisko to obserwuje się w hinduizmie.

Wzrost ruchu pielgrzymkowego zintensyfikował wzajemną wymianę dóbr kultury czy sztuki. Wzdłuż szlaków pątniczych wznoszono monumentalne niekiedy obiekty architektoniczne, rozwijały się sztuki plastyczne i rzemiosło artystyczne. Podkreśla się znaczenie pielgrzymek średniowiecznych dla rozwoju sztuki romańskiej.

Układ przestrzenny odzwierciedla często przeznaczenie świętego miejsca. W wielu centrach religijnych dzielnica pielgrzymkowa sąsiaduje bezpośrednio z dzielnicą hotelową czy handlową. W Lourdes szeroki bulwar umożliwia wielotysięcznej grupie pielgrzymów odbywanie procesji do Cudownej Groty. Święte miasto Indii Waranasi jest zwrócone w stronę rzeki Ganges, ku której prowadzą specjalne schody (*ghaty*).

Niekiedy święta miejscowość zmienia swoje oblicze wyłącznie w okresie głównych uroczystości religijnych. W Indiach np. w czasie uroczystości Kumbh Mela konieczność przyjęcia na krótko milionowych rzesz pielgrzymów sprawia, że buduje się rozległe osiedla namiotów i baraków z urzędami administracyjnymi, posterunkami policji i straży pożarnej, placówkami pocztowymi, czasowymi szpitalami, sklepami itp. Uruchamia się odrębne linie autobusowe i kolejowe, korzystając ze specjalnie wybudowanych dworców.

Dla zwiększenia „przepustowości” wznosi się czasowe mosty (np. blisko 20 w Hardwarze). Wyznaczane są specjalne strefy bezpieczeństwa przy schodach prowadzących do rzeki (zdarzały się bowiem dość często wypadki wzajemnego tratowania się pielgrzymów schodzących do wody). Dla uniknięcia epidemii prowadzi się obowiązkowe masowe szczepienia przeciw cholerze oraz innym chorobom zakaźnym. Taką czasową „transformację” miasta pielgrzymkowego obserwuje się w przypadku Allahabadu.

Z funkcją religijną ośrodków łączy się handel, głównie dewocjonaliami, który rozwinął się od początku ich istnienia. Już w czasach pogańskich Mekkę – miejsce kultu religijnego plemion arabskich – nazywano „republiką kupców”. Odbywały się tam wielkie targi w czasie „świętego rozejmu”¹, a do rozwoju handlu przyczyniało się bezpieczeństwo okręgu tego miasta, które było uważane za święte (*haram*). Dzięki tym wszystkim czynnikom Mekka stała się jednym z największych miast targowych Wschodu znanym z handlu kawą w XVIII w. Dżidda natomiast, główny port obsługujący pielgrzymów przybywających do Mekki szlakiem morskim, a później również lotniczym, jest obecnie najważniejszym ośrodkiem gospodarczym Arabii Saudyjskiej. Znanymi miastami handlowymi w Indiach są m.in. Waranasi i Allahabad. W Puszkarze w okresie głównej pielgrzymki odbywają się jedne z największych w Azji targi wielbłądów. W Polsce już w XV w. głównym odpustom w Częstochowie towarzyszyły różne imprezy targowe, a Kalwaria Zebrzydowska była znana w okresie międzywojennym z targów meblowych odbywających się w tym samym terminie, co sierpniowy odpust Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Nierzadko ośrodki pielgrzymkowe, obok produkcji dewocjonalistów, są również rozwiniętymi ośrodkami wydawniczymi publikującymi literaturę religijną – tak stało się w przypadku Einsiedeln w Szwajcarii, które ma swoje filie również w Stanach Zjednoczonych, a w Polsce np. Jasna Góra czy Kalwaria Zebrzydowska. Niektóre z wielkich ośrodków kultu religijnego to także miasta uniwersyteckie, np. Rzym, Medyna, Waranasi, Isfahan czy Kairuan. W wielu rozwinięte jest szkolnictwo średnie prowadzone przez wspólnoty wyznaniowe. Należy równocześnie pamiętać, że niektóre przepisy religijne wywarły znaczący wpływ na pewne zjawiska społeczno-gospodarcze. Można tu przykładowo wymienić zakaz spożywania wieprzowiny u Żydów i wyznawców islamu, co spowodowało na terenach związanych z tymi religiami brak hodowli świń. Charakterystyczne dla krajów śródziemnomorskich winnice nie występują w krajach islamu ze względu na zakaz picia wina, natomiast uprawa winorośli w krajach chrześcijańskich była związana z używaniem wina podczas mszy świętej. Chrześcijańskie nakazy postu sprzyjały powstawaniu stawów rybnych. Uprawa herbaty związana jest z rozwojem buddyźmu, który widział w herbacie nieodurzający napój sprzyjający medytacji. Z kolei np. cała roczna hodowla owiec (około 800 000 sztuk) w Arabii Saudyjskiej jest sprzedawana pielgrzymom jako zwierzęta ofiarne. Uprawa ziemi i uprawa roślin przez chrześcijańskich mnichów średniowiecznych były istotnym czynnikiem kształtowania krajobrazu.

Na pielgrzymki jako na jeden z elementów osiedlotwórczych zwraca uwagę wielu badaczy. Generalizując zagadnienie, można wyróżnić kilka typów (a właściwie ich kombinacji) założeń takich osiedli:

¹ „Święty rozejm” – zaprzestanie na okres świąt religijnych wszelkich walk i działań wojennych.

1. Osiedla założone „na pniu” i rozwijające się wokół „rdzenia”, którym stało się miejsce kultu. Zazwyczaj powstawały one na terenach niezagospodarowanych i „niezurbanizowanych”. Inaczej to ujmując, konsekwencją pojawienia się miejsca kultu było powstawanie niejako samorzutnie jednostki osadniczej, której funkcją miała być przede wszystkim obsługa pielgrzymów (np. Santiago de Compostela, Mariaszell, Einsiedeln, Kalwaria Zebrzydowska, Mekka, Ise i wiele innych miast Wschodu);
2. Jednostki osadnicze istniejące już zanim pojawiło się w ich granicach czczone miejsce kultu (np. Lourdes, Fatima, Częstochowa, Licheń, wiele miast islamu i buddyzmu). Konsekwencją pojawienia się miejsca kultu był rozwój niezbędnej infrastruktury, zazwyczaj notowano też istotne zmiany w strukturze funkcjonalno-przestrzennej i społeczno-gospodarczej miejscowości, z których wiele przekształcało się w jednostki miejskie;
3. Jednostki osadnicze z miejscami kultu związanymi z różnymi religiami, których funkcja religijna często zaczęła kształtować się w odległych czasach historycznych, już wówczas, gdy pojawiła się pierwsza religia (szczególnym przykładem jest Jerozolima, ale też wiele miejscowości islamskich, buddyjskich czy związanych z hinduizmem);
4. Ośrodki stanowiące siedzibę najwyższych dostojników danych kościołów (np. Rzym, Moskwa, Kijów, Konstantynopol, Lhasa, Izumo);
5. Ośrodki, których funkcja religijna przeżywała okresy wznoszenia i upadku, a jej późniejsza reaktywacja wynikała zawsze z innych racji niż pierwotny kult decydujący (lub współdecydujący) o rozwoju miejsca (np. Kraków);
6. Ośrodki kultowe położone w wielkich aglomeracjach miejskich – np. Paryż – Rue du Bac, Meksyk – Guadalupe, Warszawa – groby św. Andrzeja Boboli czy ks. Jerzego Popiełuszki, Kraków-Łagiewniki. Mamy wtedy bardziej do czynienia z funkcją religijną danej dzielnicy (administracyjnej lub katastralnej) niż całej aglomeracji;
7. Ośrodki, które swój rozwój zawdzięczały lokalizacji przy szlakach pielgrzymkowych, zwłaszcza tych większych. Można tu pokusić się o wydzielenie dwóch podtypów takich osiedli: a) jednostki osadnicze leżące przy szlakach pielgrzymkowych i posiadające już wcześniej własne obiekty kultu (np. Le-Puy-en-Velay z rozbudowanym kultem Matki Bożej, ośrodek rządowy przy szlaku św. Jakuba do Santiago de Compostela, wiele świętych miast Indii położonych przy szlaku pielgrzymkowym wzdłuż Gangesu; b) miejscowości, które zawdzięczały swój rozwój i egzystencję wyłącznie położeniu przy szlaku. Kiedy pielgrzymki zaprzestały wędrówek danym szlakiem, znaczna część takich miejscowości traciła swą dawną rangę (np. ośrodki francuskiej Owernii czy Puenta la Reina przy szlaku św. Jakuba, Przyrów przy szlaku z Warszawy do Częstochowy, osiedla-oazy przy dawnych szlakach karawanowych do Mekki).

Studiując historię religii i pielgrzymek, napotkamy również przykłady ośrodków, które niegdyś – w oparciu o funkcję religijną – były rozwiniętymi ośrodkami, często z prawami miejskimi. Jednak stopniowy spadek liczby pielgrzymów doprowadzał je do upadku gospodarczego, często z cofnięciem praw miejskich (np. wiele miasteczek kalwaryjnych, m.in. w Polsce Góra Kalwaria).

W przypadku miejscowości pielgrzymkowych funkcja religijna może występować jako dominująca funkcja społeczno-gospodarcza, równorzędna z inną funkcją (np. administracyjną, przemysłową, turystyczną), uzupełniającą podstawową funkcję lub jako dodatkowa.

Analizując migracje pielgrzymkowe i ich wpływ na strukturę społeczno-ekonomiczną poszczególnych miejscowości, można wyróżnić następujące typy tych ośrodków (Jackowski, Sołjan, Bilka-Wodecka 1999):

1. wielkie, wyspecjalizowane ośrodki pielgrzymkowe, na ogół o zasięgu międzynarodowym i wyspecjalizowanej funkcji religijnej, która stanowi dominującą funkcję społeczno-gospodarczą (np. Lourdes, Fatima, Jerozolima, Mekka, Medyna, Kumm, Waranasi). Cała infrastruktura społeczna tych miejscowości jest związana zazwyczaj z obsługą przyjezdnych. Stąd niektóre z nich określa się również mianem „miast-hoteli”, np. Lourdes;
2. duże, częściowo wyspecjalizowane ośrodki pielgrzymkowe, na ogół o zasięgu międzynarodowym, w których funkcja religijna jest co najmniej jedną z wielu składowych lub równorzędną z inną funkcją społeczno-gospodarczą, głównie administracyjną, handlową i przemysłową (np. Częstochowa, Le-Puy-en-Velay, Meszhed, Allahabad), turystyczną (np. Mariazell, Einsiedeln, Mont-Saint-Michel) oraz uniwersytecką (np. średniowieczny Kraków, Isfahan);
3. ośrodki pielgrzymkowe, zwykle o zasięgu krajowym, w których funkcja religijna jest na ogół jedną z wielu składowych lub uzupełnia podstawową (np. Montreal, Warszawa, Kijów, Bagdad);
4. małe ośrodki pielgrzymkowe, głównie o zasięgu regionalnym i lokalnym, gdzie funkcja religijna jest na ogół funkcją uzupełniającą lub dodatkową. Część z nich działa tylko w określonych porach roku (głównie Afryka, Ameryka Południowa).

Niektóre z ośrodków mają już ustabilizowaną rangę (np. Lourdes, Mariazell, Częstochowa, Mekka, Waranasi), w innych nie jest ona jeszcze ściśle określona (np. Medjugorje, Doylestown, Berrima-Penrose Park).

Zakończenie

Przeprowadzone rozważania miały przede wszystkim na celu nakreślenie głównych problemów związanych z pielgrzymkami jako zjawiskiem odgrywającym istotną rolę w kształtowaniu się struktury funkcjonalnej miejscowości czy regionów. Przyjazdy pielgrzymów od wieków stanowiły wystarczającą inspirację dla rozwoju gospodarki danej jednostki. Przejawiało się to przede wszystkim w rozbudowywaniu tych elementów infrastruktury, które z jednej strony mogą zapewnić pątnikom podstawowe warunki pobytu w świętym miejscu, z drugiej zaś mogą zapewnić środki utrzymania miejscowej ludności. W krajobrazie miejskim taka działalność zaznaczała się m.in. zwłaszcza obiektami typu hotelowego. Rozwój sektora trzeciego doprowadzał zazwyczaj do wykształcania się funkcji gospodarczej, przynoszącej miejscowości (regionowi) odpowiednie dochody. Obserwować to można zarówno w wielu krajach chrześcijańskich, jak też w obszarach związanych z innymi religiami.

W Polsce jak do tej pory pielgrzymki tylko incydentalnie stanowią podstawę utrzymania ludności. Taką wyjątkową sytuację obserwujemy m.in. w Licheniu. Na ogół jednak problem „dochodotwórczego” znaczenia przyjazdów pielgrzymkowych ciągle jeszcze

stanowi swego rodzaju temat „tabu”. W powszechnej opinii „zarabianie na religii” należy do zjawisk nagannych. Wynika to zapewne z faktu niewielkiej znajomości podstawowych zasad ekonomii, a także etyki związanej ze świadczeniem usług. Nasze wieloletnie obserwacje wskazują na konieczność ściślejszej współpracy między gospodarzami sanktuariów a samorządem terytorialnym. Przykład Lourdes czy Fatimy dobitnie świadczy o tym, że bez takiego współdziałania nie byłoby rozwoju gospodarczego tych miejscowości. Próby takiej kooperacji są podejmowane również w Polsce, ale jak do tej pory nie przyniosły one znaczniejszych efektów ekonomicznych. Niepowodzeniem skończyły się też próby utworzenia samorządowej organizacji skupiającej miejscowości pielgrzymkowe (sanktuarium i samorządy). Należy kontynuować wysiłki zmierzające do wykorzystania pobytu pielgrzymów również pod względem ekonomicznym. Wymaga to stworzenia wyważonej oferty, na którą powinna się składać odpowiednia infrastruktura zapewniająca pobyt w godziwych warunkach, a także opracowania takiego programu duszpasterskiego, który spowoduje przedłużenie pobytu pielgrzymów przynajmniej do dwóch dni.

Literatura

- Beaujeu-Garnier J., Chabot G., 1971, *Zarys geografii miast*, Warszawa.
- Birks J.S., 1978, *Across the Savannas to Mecca. The Overland Pilgrimage Route from West Africa*, London.
- Jackowski A., 1997, *Pielgrzymki a gospodarka turystyczna*, [w:] *Turystyka w rozwoju regionalnym*, Kraków, Instytut Turystyki, 57–69.
- Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Kraków, Wyd. UJ.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilska E., 1999, *Ośrodki turystyki religijnej w Polsce i perspektywy ich rozwoju*, *Turizm*, 9, 1, 91–103.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilska-Wodecka E., 1999, *Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe*, Poznań, Wyd. Kurpisz. *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, 15.
- Jafari J. (ed.), 2000, *Encyclopedia of Tourism*, London a. New York, Routledge.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1969, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Warszawa.
- Rinschede G., Sievers A., 1987, *The Pilgrimage Phenomenon in Socio-Geographical Research*, *National Geographical Journal of India*, 33, 3.
- Vukonić B., 1996, *Tourism and Religion*, New York, Pergamon.

**Antoni Jackowski, Elżbieta Bilka-Wodecka,
Izabela Soljan, Łukasz Quirini-Popławski**

Pilgrimages as a factor of socio-economic development (of a locality or region)

Summary

Pilgrimages are often the main stimulus for the economic and spatial development of a given locality. They may have a significant impact on the image of holy sites and the socio-economic structures of such localities, mainly as a result of the development of the tertiary sector. For centuries pilgrimage movement has inspired the development of the sites visited. This phenomenon was mainly evident in the development of infrastructure by, on the one hand, providing pilgrims with basic facilities for the duration of their stay at the holy site while, on the other hand, through the need to provide for the living of the local population. In the urban landscape this usually resulted in the creation of a special zone functionally connected with pilgrim-oriented services and situated around the shrine. The development of the tertiary sector usually led to the enhancement of economic functions which brought the locality (region) adequate benefits. This phenomenon can also be seen in many Christian countries and areas connected with other religions.

Often the appearance of mass-scale pilgrimage movement has led to the granting of a town charter to the settlement; on the contrary, the vanishing of pilgrimage movement usually leads to the economic decline of the locality, which may result in the withdrawal of its status as a town.

The spatial layout of a pilgrimage site often reflects the function of the holy site. In many religious centres the district being a pilgrimage destination neighbours with hotel and commercial districts. In Lourdes, the avenue leading to the Miraculous Grotto is wide enough to accommodate thousands of pilgrims on procession. Varanasi, the holy city of India, faces the Ganges river, accessed by special steps (*ghata*).